До проблеми засад генеалогічної класифікації
слов'янських мов

О. Царук

SLAVIA

časopis pro slovanskou filologii

Ročník 66 Praha 1997

До проблеми засад генеалогічної класифікації слов'янських мов

О. Царук

Традиційний поділ слов'янських мов на три групи (О. Трубачов називає його „історичним"[1]) почав складатися ще на початку XIX ст. Ф. Палацький, зокрема, запропонував таку тріалістичну дистрибуцію: 1) східна група (Русь і Болгарія); 2) південно-західна група; 3) північно-західна група.[2] Близькою до розподілу Ф. Палацького є класифікація, здійснена М. Максимовичем.[3] Однак фундаментального значення набула тричленна концепція з появою праць В. Ягича (*Einige Streitfragen. 2. Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen, Eine einheitliche slavische Ursprache?* etc.). М. Грушевський, ознайомившись з розподілом вченого, зазначив: „Ділячи слов'янство на язикові групи: західну, східну й полудневу, він дивиться на цей поділ не з генетичного (розрядка наша. – О.Ц.) погляду, а з становища сучасної статики".[4] Попри всю зручність такої диференціації, зазначимо, що вона базується на очевидних *ареальних*, а не лінгвістичних критеріях, хоча й під останні було дібране відповідне підґрунтя. Цей уніфікаційний розподіл нівелює наявні відмінності усередині окремих слов'янських підгруп, зокрема, південнослов'янські особливості центральних словацьких говорів чи своєрідний „перехідний"статус мови словенської тощо.

Особливої шкоди славістиці завдало виділення „східнослов'янської" мовної групи: якщо в інших підрозділах жодна мова не набула статусу абсолютної домінанти (хоча такі спробий робилися), то тут всі групові особливості майже до сьогодні були представлені лише однією мовою – російською, ще 1757 року М. Ломоносов писав, що „повелитель многих языков, язык российский...".[5]

Звичайно, існує група мовних рис, видільних для української, російської та білоруської мов, важливим є і той факт, що кожна із вищеназваних мов і нині, при незначному додатковому означенні, може бути схарактеризована як „руська", однак головним фактором при такому об'єднанні виступає все ж політичний. Побічним наслідком цього є досить поверхневе зазнайомлення із специфікою української граматики, своєрідністю лексики, що виявляється у окремих славістичних дослідженнях узагальнюючого характеру. Лише російською представлена східна група слов'янських мов у Ф. Фортунатова,[6] переважно російськими прикладами засвідчені східні слов'яни у Р. Нахтігала.[7] Прикладом

1/ *Этимологический словарь славянских языков,* Москва 1974, Т. 1, с. 4.
2/ Palacký, F., *Geschichte von Böhmen,* Praha 1836, Bd. I., S. 75.
3/ Максимович, М., *Критико-историческое исследование о русском языке,* Собрание сочинений, Санктпетербург 1880, Т. III, с. 398-399.
4/ Грушевський, М., *Історія України-Руси,* Київ 1991, Т. 1, с. 80.
5/ Ломоносов, М., *Российская грамматика,* Полн. собр. соч. Москва-Ленинград 1952, Т. VII., с. 391.
6/ Фортунатов, Ф., *Избранные труды,* Москва 1956, Т. I, с. 39.
7/ Nahtigal, R., *Slovanski jeziki,* Ljubljana 1952.

наукового ігнорування українського матеріалу може бути подання О. Брюкнером у своєму етимологічному словнику східнослов'янського фактажу під єдиною ремаркою „ruska". При поясненні форм часто випускаються українські аналоги: „Брюкнер оголошує /.../ дієслово *kochać* виключно польським і чеським, не вважаючи за потрібне навіть згадати про українське *кохати* і білоруське *кахаць* /.../ українська мова з усім багатством вивідних слів скинута Брюкнером з рахунку".[8] Немає українських відповідників до чеських слів у етимологічному словнику чеської мови Й. Голуба и Ф. Копечного, зокрема, при поясненні форм *aby* (аби), *vada* (вада), *trefiti* (натрапити), *trocha* (трохи), *pustošiti* (пустошити), *pilný* („dnes jen č. a p.") (пильний), *prahnouti* („jen č. a p.") (прагнути) тощо.[9] Трапляється приниження статусу української мови й іншого роду, коли певну маркуючу, в першу чергу, щодо української мови форму подано лише із загальною ремаркою. Так, яскраво український детермінована форма *тин* аналізується лише як „слов'янська".[10] У той же час українська мова, знаходячись у центрі слов'янського мовного ареалу, є особливо важливою для історичного і порівняльного аналізу слов'янських мов.[11]

Неважко помітити, що при вибудові концепцій культурно-історичної еволюції слов'янських народів терени України, на відміну від прото-російських, є саме тим ареалом, де постала чи розвивалася більшість слов'янских культур, тоді ж як у глотогенезі українській мові відведена роль небажаної пізньої дитини із сумнівними батьками.

Сьогодні тричленний поділ слов'янських мов повинен бути остаточно відкинений як лінгвістичний, бо „цей груповий поділ усіх слов'ян є поділ головно географічний, за границями державними, а не мовними. І вже тому не витримує сильнішої наукової критики".[12] О. Гуєр ще у 1914 році писав: „Dělení takové může míti jenom cenu praktickou, nemá však oprávnění vědeckého".[13]

Нарешті у наш час, здається, остаточно утверджується думка про хибність традиційної дистрибуції, наприклад, матеріали *Общеславянского лингвистического атласа* не підтверджують усталеної точки зору, виявилося, що" ... процес розпаду слов'янської мовної єдності був набагато складнішим. Про це свідчать` ізоглоси, що перетинають слов'янську територію у самих різних напрямках. Це означає, що окремі частини слов'янства, які *не відповідають існуючим у наш час слов'янським мовним групам* (виділено нами. - О.Ц.), у різні історичні епохи, у силу різних /.../ причин знаходилися один проти одного у складних відношеннях, що постійно змінювалися".[14]

Сьогодні все чіткіше окреслюються методологічні засади, без урахування яких неможливо зрозуміти не тільки загальний поділ слов'янських мов на підгрупи, але й структуру власної мови:

— будь-який генеалогічний поділ слов'янських мов на групи на синхронному

8/ Будняк, Д., *Украинско-польские линии развития заимствованных слов*, Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich, Łódź 1991, s. 56, 60.

9/ Holub, J. - Kopečný, F., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952, s. 13, 406, 389, 390, 306, 237, 291 etc.

10/ Трубецкой, Н. С., *Мысли об индоевропейской проблеме*, Избранные труды по филологии, Москва 1987, с. 45-46.

11/ Smal-Stockyj, S. - Gartner, T., *Grammatik der ruthenischen (ukraïnischen) Sprache*, Wien 1913, - Vorrede.

12/ Огієнко, І, *Історія української літературної мови*, Київ 1995, с. 54.

13/ Hujer, O., *Úvod do dějin jazyka českého*, Praha 1914, s. 52.

14/ *Общеславянский лингвистический атлас*, Вступительный выпуск, Москва 1994, с. 29.

рівні буде у принципі неточним, бо теперішня дистрибуція спиратиметься лише на фрагменти можливих у минулому різноманітних етнічних і лінгвістичних єдностей та амальґамів перехідного типу. Вивчати потрібно історію кожної слов'янської мови окремо, визначаючи при цьому історичні етапи можливої близькості з іншими слов'янськими прамовами і мовами;

— необхідно відмовитися від однозначного пов'язування власного народу з теперішнім ареалом його перебування (інколи-з урахуванням державних кордонів) і ототожнення кожної культури, що певний час розвивалася на цій території, з щаблем власної. Це ж справедливо щодо історії мови;

— найпильнішої уваги слід приділити не добі пізнього (історичного) функціонування мови як вже достатньо викінченої структури, а звернутися до періоду власне формування, у випадку слов'янських мов принаймні з кількох самостійних (трайбіальних тощо) фраґментів. Починаючи з VII-VIII ст. на слов'янських теренах на було жодного значного етнічного переміщення. Окремі відпливи населення типу хорватського[15] або українського періоду монголо-татарської навали не змінили загальної етнічної ситуації;

— дотримуймося принципу, сформованого Н.Ван-Вейком: „W dalekej preszłości języków indoeuropejskich trzeba rozróżnić okresy spokojnego rozwoju i okresy wielkich zmian, kiedy naród rozpada się na kilka grup, z których każda ma swoją gwarę, potem takie zrywają wszystkie stosunki z swoimi sąsiadami, opuszozają swój kraj i osiedlają się w innym kraju..."[16]

— уникаймо при аналізі „компресування" історії мови: чим далі відстоїть від нас певне явище, тим менш значними видаються його наслідки. Зміни, що відбулися за останні п'ятдесят років, інколи для дослідників важать більше, ніж ті, що, віддалені на кільканадцять століть, відбувалися протягом значно більшого проміжка часу;

— необхідно відійти від постійного пов'язування історії мови з писемною традицією (назвамо це принципом "моментального писемного зрізу"). На елементарній різниці у *ступені фіксації* того чи іншого явища мови будується теорія про етапи його розвитку або й про саме виникнення. Як правило, чим менш усталеною є писемна традиція тієї чи іншої слов'янської мови, тим більш важливі зміни у мовній системі пов'язуються з цим періодом (у чеській мові, наприклад, трансформація *ie* -> *í:*. [17] перехід *g* -> *h*[18] в українській аналогічно – зміни, зумовлені асиміляцією звука *[j]*).[19] Для вивчення історії української мови ця засада має особливе значення, бо йдеться не просто про вплив чужомовної фонологічної системи, як у випадку з чеською мовою,[20] а про становлення писемної традиції на чужому граматичному підгрунті. Фактично традиційно (в оперті на писемні пам'ятки) вивчається не історія української мови, а етапи перманентного процесу її вивільнення, очищення від церковно-слов'янського впливу;

— значення окремих етнічних (трайбіальних) складників не повинно

15/ Kučerová, K., *Osmanská expanzia a jej vplyv na etnické premeny u južných a západných Slovanov*, Československá slavistika 1988. Praha 1988, s. 243-253.

16/ van Wijk, N., *O stosunkach pokrewieństwa językowego*, Prace filologiczne 1927, No. 11, s. 12.

17/ Horálek, K., *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1962, s. 132.

18/ Komárek, M., *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*, Praha 1982, s. 46.

19/ *Історія української мови. Фонетика*, Київ 1979, с. 209.

20/ Шустер-Шевц, Х., *Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития*, Вопросы языкознания, 1983, № 2, с. 36.

неадекватно применшуватися чи перебільшуватися. Той факт, що хорвати фактично у XI ст. зникають з української історії, не дає підстав для заперечення їх проукраїнського характеру,[21] а, можливо, й однієї з головних ролей у формуванні протоукраїнського етносу. Так само етнонім „чехи", вірогідно, у IX ст. мав для історії чеської мови таке ж маргінальне значення, як „хорвати" для української у XI -му;

— розміщення слов'янських племен у період формування окремих слов'янських прото-мов являє собою досить строкату картину. Однак неважко помітити, що окремі назви повторюються. Збереження на різних частинах слов'янської території тотожних етнонімів, на думку О. Трубачова, „говорить лише про їх зв'язок і спільне походження".[22] Загалом приймаючи цей постулат, додамо, що дані археології свідчать про близькість або навіть тотожність культурно-господарського устрою *певних племінних угруповань (союзів),* тому для історичної лінгвістики важливішим є встановлення приналежності племені до певного союзу (в оперті на історіографічні джерела можна з упевненістю говорити про два з них – *словенський* і *антський*), ніж пошук окремих фраґментів трайбіальних мов;

— у питанні *прамов* до останнього часу славістами безсумнівно визнавалася мова *праслов'янська,* робилися спроби її реконструкції, зокрема, встановлення загальнослов'янського словникового арсеналу.[23] Поза увагою залишалися ще дві прамови: *антська* і *словенська,* що, в основному, зберігали особливості діалектного поділу на дві підгрупи праслов'янської мови. Реконструкція останньої з двох є справою значно легшою, ніж самої праслов'янської мови, бо вона лише в дещо зміненому вигляді дійшла до нас у писемній формі (Язикъ словѣнескь"). Церковно-слов'янська мова, незважаючи на її однозначно болгарсько-македонське походження, корелює із північними слов'янськими мовами, наприклад, російською, кошубською, словінською тощо, які походять від спільного з нею родового кореня. На наш погляд, не існувало жодних *lingua slavica* або *lingua franca,* так само як і не існувало праматерів сучасних східної, західної та південної слов'янських підгруп. „Маючи таку вихідну точку (праслов'янську мову. – О.Ц.), – пише Є. Тимченко, - не потребуємо вже творити язикових мітів в постаті праруського, прапівденно-слов'янського і празахіднослов'янського язика, бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі; не вносячи нічого в розуміння язикових явищ, вони творять тільки фальшиві генеалогії і підпирають певні політичні аспірації";[24]

— при відповіді на головне питання: з якого часу існує кожна окрема слов'янська мова? – потрібно починати відрахунок від доби завершення останнього значного етнічного переміщення, додавши 150-200 років (період, за який, на нашу думку, повинно завершитися утворення народності). Подальші незначні етнічні домішки, асимілятивні процеси, що так чи інакше впливали на структуру лінгвістичних рівнів, не позначилися на глибинних шарах граматичної системи, не змінили загального генеалогічного характеру тієї чи іншої мови. Чим раніше

21/ Див., зокрема: Niederle, L., *Východní Slované na konci I. tisíciletí po Kr.,* Praha 1917 (мара); – Бузук, П. *Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія* (з додатком), Київ 1927, с. 11.

22/ Трубачев, О. Н., *Лингвистическая география и этимологические исследования,* Вопросы языкознания, 1959, № 1, с. 23.

23/ Korečný, F., *Základní všeslovanská slovní zásoba,* Praha 1981.

24/ Тимченко, Є., *Курс історії українського язика. Вступ і фонетика,* Київ-Харків 1930, с. 9.

окремі слов'янські етноси усталилися на тих чи інших теренних просторах, тим швидше відбувся процес формування окремих слов'янських давніх мов. При цьому також діє принцип Ю. Шевельова: „Якщо на певній території в суміжних мовних одиницях А, Б і В одиниці А і В оформилися внаслідок достатніх змін у них як мови, незмінена одиниця Б може осягнути статус мови, навіть не маючи жодних змін";[25]

— не слід розглядати мову як щось, що поступово складається із збіднених елементарних структур і прототипів. Потрібно й тисячоліття тому бачити її повнокровним організмом, здатним лише до видозміни шляхом витіснення давніших форм більш новими. Факт повноцінного перекладу Святого Письма староболгарською мовою у IX ст. є свідченням її широких можливостей, а також ймовірної наявності інших, так само розвинених слов'янських мов, властивих окремим племінним угрупованням, зокрема, нащадкам корчацько-празької культури (давнім антам);

— помилково сприймати мову як автономну, майже цілком нормалізовану систему (попри її постійне прагнення до уніфікації). Ті явища, що тлумачаться як винятки, часто є залишком зовсім іншої, хоча й близької, лінгвістичної системи. Новочасне багатство лексичної, граматичної, морфологічної синонімії переважно зумовлене не власне-мовними потребами, а є наслідком перехрещення кількох самостійних слов'янських мовних організмів;

— важливо для пояснення мовних явищ залучати й позамовні (екстралінгвістичні) фактори, що могли так чи інакше їх спричинити. Наприклад, спрощення граматичної будови може бути зумовлене асиміляцією значних груп неслов'янського населення, а окремі фонетичні зміни, зокрема, повноголосся, – дією фонетичних законів, властивих абсорбованим етнічним одиницям (тюркського тощо походження). Залучаючись до нової мовної системи, вони спиралися на власну артикуляцію.

Наявні історичні зміни, на думку О. Мельничука, повинні розглядатися як „результат протиріч між досягнутим у минулому станом мови і мовними потребами суспільства, а також між станом, характером та функціями різних рівнів та елементів внутрішньої системи мови".[26] Однак це справедливо лише тоді, коли ми уявляємо мову як незалежну, саморегульовану і самодостатню систему. „Звичайне розуміння порівняльної граматики слов'янських мов /.../, – пише Я. Бодуен де Куртене, – основується на припущенні чистоти мов, що життя мови складається у безперервній течії різними напрямками одного й того ж самого ладу та складу, без стороннього втручання".[27] Та все ж, при визначенні характеру формування української мови, як і інших слов'янских, не можна не помітити, що історичні зміни у ній у багатьох випадках зумовлені не власне-мовними принципами і потребами, а впливом позамовних чинників, переважно етнологічних, часто самим місцем мови у суспільстві: державної мови, мови-субстрату, мови-суперстрату на певному тубільному підґрунті, при цьому має значення й характер місцевого прошарку, наскільки спорідненим виступає він щодо форм панівної мови. „У формуванні слов'янських мовно-діалектних ознак, – зауважує Ф. Климчук, – очевидно, істотна роль належить *слов'янським же* (виділено нами. – О.Ц.) субстратам, адстратам,

---

25/ *Шевельов*, Ю., *Чому общерусский язік, а не вібчоруська мова? Дві статті про постання української народності*, Київ 1994, с. 8.

26/ Мельничук, А. С., *Методология*, Лингвистический энциклопедический словарь, Москва 1990, с. 229.

27/ Бодуэн де Куртенэ, И. А., *О смешанном характере всех языков*, Избранные труды по общему языкознанию, Москва 1963, с. 362.

суперстратам. Їх вплив, напевно, був значним у виникненні слов'янських міграцій епохи великого переселення народів і в інші періоди".[28)]

Фактор „зовнішньої" історії для кожної слов'янської мови не менш важливий, ніж її „внутрішній" розвиток, тому встановити дійсну історію мови, а, очевидно, і основні щаблі генеалогічної еволюції можливо лише на ґрунті комплексного підходу. Однак спроби синтетичного зведення даних лінгвістики, археології та історії щодо генези слов'янських мов не можуть на сьогодні вважатися „ні задовільними, ні остаточними".[29)] Те, що славістика останнього періоду не спромоглася на основоположну, концептуально важливу роботу такого плану, яка б узагальнила те нове, часом революційне, що з'явилося у царині окремих наук у останні десятиліття, зумовлено, на наш погляд, щонайменше двома причинами (об'єктивною та суб'єктивною). По-перше, трудність полягає у самому полідисциплінному характері дослідження, виконаного фахівцем лише певної науки: лінгвістом, істориком, археологом тощо. По-друге, вважаємо, що побудова такої теорії неможлива без урахування *українського фактору,* що до останнього часу залишався поза увагою науковців.[30)]

Таким чином, слід очікувати, що при уточненні окремих методологічних засад генеалогічного розподілу слов'янських мов, ми вже найближчим часом можемо сподіватися на появу чіткої, вільної від політизації слов'янської лінгвістичної дистрибуції.

28/ *IX Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Языкознание,* Київ 1986, с. 21.

29/ Горбач, О., *Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських,* Зібрані статті, Мюнхен 1993, Т. III, с. 7.

30/ Одна из пізніх праць С. Смаль-Стоцького підкреслює цю тезу самою своєю назвою, пор.: Smal-Stockij, S., *Der fundamentale Anteil des Ukrainischen an der Slawistik,* Jahrbuch für der Slaven, Wrocław 1929.